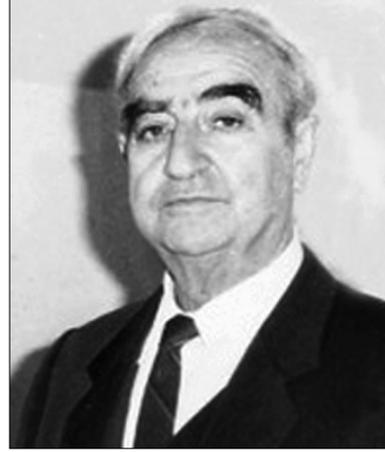

Nəsiminin böyük tədqiqatçısı

Filologiya elmləri doktoru, professor Cahangir Qəhrəmanov 1955-ci ildə “Azərbaycan ədəbi dilində fəlsəfə terminləri” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etdikdən, bir sıra yazılı abidələrimizin tədqiqi ilə məşğul olduqdan sonra bütün qüvvəsini böyük Azərbaycan şairi Nəsiminin ədəbi irsinin araşdırılmasına həsr etmişdir. O, elm aləmində ədəbiyyat tarixçiliyimizdə, türkologiyada şairin anadilli irsinin mətnşünaslıq və dilçilik baxımından tədqiqatçısı, onun lirik şeirlər toplusu - divanının elmi-tənqidi mətninin tərtibçisi kimi tanınır. Nəsimi əsərlərini mətnşünaslıq baxımından araşdırarkən dilçilik elminin, dil tarixinin imkanlarından istifadə edən alim respublikamızda linqvistik mətnşünaslığın əsasını qoymuş, bu vacib sahədə çalışan bir sıra araşdırıcılar yetişdirmişdir. Filologiya elmləri doktoru Məmməd Adilov haqlı olaraq yazırdı: “Cahangir Qəhrəmanov Nəsimi irsi üzərində işləyərkən, bir tərəfdən mətnşünas və ədəbiyyatşünas kimi çıxış etmişsə də, əsas etibarilə abidələrin linqvistik, qrafik və orfoqrafik xüsusiyyətlərinə daha geniş diqqət yetirmiş, beləliklə, azərbaycanşünaslıq elmində linqvistik mətnşünaslığın əsasını qoymuşdur”.

C.Qəhrəmanov 1969-cu ildə “İmadəddin Nəsimi əsərlərinin tənqidi mətni və leksikası” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, linqvistik mətnşünaslığın əsas prinsipləri, onun yazılı abidələrimizin tədqiqində rolu barədə əsas fikirlərini bu tədqiqat işində şərh etmişdir.

Alim “Nəsimi əsərlərinin tənqidi mətninin tərtibi haqqında” adlı məqaləsində ədəbiyyat tariximizin, yazılı abidələrimizin tədqiqində mətnşünaslığın rolu, bu istiqamətdə aparılan araşdırmaların müxtəlif sahələri əhatə etməsi, mətnşünaslığın əsas təməl kimi tarixilik prinsiplərinə dayanması barədə yazır: “Əsasən filoloji elmlər silsiləsinə daxil olan tənqidi mətnlərin bir tərəfdən ədəbiyyat və dil tarixi, digər tərəfdən də ictimai fikir və mədəniyyət tarixi baxımından əhəmiyyəti böyükdür. Klassik mətnlərin nəşri mətnşünaslıq elminin əldə etdiyi nailiyyətlərə, onun zəruri saydığı müddəalara əsaslanaraq hazırlanır. Mətnşünaslıq tarixilik prinsipindən çıxış edərək klassik sənətkarların yaşayıb-yaratdığı ictimai-siyasi şəraitin, ədəbi mühitin başlıca xüsusiyyətlərini nəzərə alır”.

Professor C.Qəhrəmanov bir sıra məqalələrində, 1973-cü ildə, böyük şairin 600 illik yubileyinin keçirildiyi zaman çap etdirdiyi Nəsiminin anadilli üç cildlik divanının elmi-tənqidi mətninin müqəddiməsində bu mətnin əsas tərtib prinsipləri, bu zaman qarşıya çıxan əsas çətinliklər barədə məlumatlar vermişdir. Qeyd edək ki, alim şairin divanının elmi-tənqidi mətnini tərtib edərkən aşağıdakı əlyazma və çap nüsxələrindən istifadə etmişdir: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan XVI əsrə aid M-227 şifrlı əlyazma; Əlyazmalar İnstitutunda M-188 şifri altında saxlanan, 1700-cü ildə Mirzəxan Vələdi-Məlik Şeyx Bünyad Salbaninin köçürdüyü əlyazma nüsxəsi; İrəvanın Matenadaran Qədim Əlyazmalar İnstitutunda 517-ci nömrə altında saxlanan, 1661-ci ildə Hüseynəli ibn Səfərəli tərəfindən köçürülmüş əlyazma; Rusiya EA Sankt-Peterburq Bölməsinin kitabxanasında B-4019 şifri altında saxlanan, 1793-cü ildə Buxarada köçürülmüş əlyazma nüsxəsi; Özbəkistan EA Şərqsünaslıq İnstitutunda mühafizə edilən, 1877-ci ildə Buxarada Mir Həsibullah Buxari tərəfindən köçürülmüş əlyazma; Nəsimi əsərlərinin 1880-ci ildə İstanbulda "Əxtər" mətbəəsində, 1926-cı ildə Bakıda "Kommunist" mətbəəsində çap edilmiş nüsxələri.

Elmi-tənqidi mətnin tərtibində çap nüsxələrindən istifadə edilməsinin əsas səbəbi ondan ibarət idi ki, bu nüsxələr əlyazmalara əsasən hazırlanmışdır. Nəsimi divanı Türkiyədə XIX əsrdə 1844, 1871, 1880-ci illərdə çap edilmiş, sonuncu nəşrdə əvvəllər yol verilmiş bir sıra mətbəə xətaləri düzəlmiş, divana daxil edilən əsərlər dəyişdirilməmişdir. 1880-ci il nəşrinə şairin məsnəvi, qəsidə və qəzəlləri (ümumi sayı 265), 167 rübai və tuyuğu, ərəbcə iki qəzəli, farsca 25 qəzəl və qəsidəsi, bir tərkibbəndi daxil edilib. Həmin kitaba şairin ardıcılı Rəfiinin "Gəncnamə" məsnəvisi, Nəsiminin "Haşimi" təxəllüslü farsca iki tərcibəndi, kitabın nəşri münasibətilə XIX əsr türk şairlərinin yazdıqları şeir parçaları daxil edilmişdir.

Salman Mümtaz öz nəşrində İstanbul çaplarında gedən bir sıra nöqsanları aradan qaldırmış, şairin həmin nəşrlərə düşməyən Azərbaycan türkcəsindəki bir qəzəlini, 40-a yaxın farsca şeirini, ayrı-ayrı beytləri kitaba daxil etmişdir. S.Mümtaz nəşrində Nəsimi şeirlərini ilk həflər əsasında sıralamışdır.

Qeyd edək ki, C.Qəhrəmanovun elmi-tənqidi mətni tərtib edilənə qədər Mirzəağa Quluzadə 1962-ci ildə divanının Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan 2 əlyazması əsasında Nəsiminin seçilmiş şeirlərini müasir əlifbada çap etdirmişdi.

Professor C.Qəhrəmanov şairin əsərlərinin nəşrlərində gedən dörd əsas təhrifi xüsusi olaraq vurğulayır:

1) Türkmənşəli əski Azərbaycan sözlərinin əvəz edilməsi; 2) Azərbaycan türkcəsində olan sözlərin əcnəbi sözləri ilə əvəz edilməsi; 3) Misra və beytlərin təhrif olunması; 4) Beyt və misraların düşməsi, müxtəlif məzmunlu misraların birləşdirilməsi nəticəsində suni surətdə yeni beytlərin yaradılması.

C.Qəhrəmanov 1973-cü ildə üç cildlik kitab halında nəşr etdirdiyi Nəsimi divanının elmi-tənqidi mətninin müqəddiməsində yazılı abidələrimizin tədqiqində qarşıya çıxan ən böyük çətinliklərdən biri barədə yazır: "Orta əsr Şərqi klassiklərinin, o cümlədən, Azərbaycan klassiklərinin avtoqrafları - əsərlərinin öz əlləri ilə yazdıqları nüsxələri əksər hallarda əlimizə çatmamışdır. Şərqi klassik sənətkarlarının

əsərləri onların üzünü köçürən nasir və katiblərin əlyazma nüsxələrində müxtəlif xarakterli təhriflərə uğramışdır. Təhriflərin müxtəlif səbəbləri vardır. Fərqlər dini, məzhəbi, ictimai mahiyyət daşıya bilər, müxtəlif ədəbi cərəyanlarla bağlı ola bilər. Nəhayət, katib diqqətsizliyi, savadsızlığının, katibin öz “yaradıcılıq fəaliyyətinin” nəticəsi ola bilər”.

Şairin ədəbi irsini, ədəbiyyat tarixində tutduğu mövqeyi, dilini, fərdi üslub xüsusiyyətlərini, dünyagörüşünü, fəlsəfi ideallarını qiymətləndirmək üçün əsərlərinin tənqidi mətninin tərtibi zəruriliyindən danışan tədqiqatçı qətiyyətlə bildirir ki, Nəsimi divanının ərəb əlifbası ilə nəşrlərinin heç birini elmi nəşr hesab etmək olmaz. Çünki nüsxələrin hər biri natamam, qüsurlu əlyazmalara əsaslanmış, nəşirlərin müdaxiləsinə məruz qalmışdır.

Nəsimi divanının elmi-tənqidi mətninə daxil olan nüsxələri bir-bir təsvir edən, onların orfoqrafik xüsusiyyətlərini ətraflı nəzərdən keçirən tədqiqatçı Nəsimi şeirlərini tekstoloji baxımdan araşdırarkən, ona aid olmayan, “Nəsimi” təxəllüsü başqa şairlərin əsərlərinin fərləndirilməsinə xüsusi fikir vermişdir.

Tədqiqatçı Nəsimi divanının mətni üzərində apardığı araşdırma işinin nəticəsi olaraq bu şeirlər toplusuna daxil olan əsərlərin sayında aşağıdakı dəqiqləşdirmələr apardığını bildirir: “Tənqidi mətnin tərtibi nəticəsində Nəsiminin 2176 beytlik yeni əsərləri meydana çıxmışdır (Əlavələrə daxil olunmuş 1021 beyt hesaba alınmır)”.

Alim Nəsimi əsərlərinin elmi-tənqidi mətninin tərtibi nəticəsində bir sıra mübahisəli məqamlar, şairə məxsusluğu dəqiqləşdirmə tələb edən şeirlər aşkar etmiş, qeyd etmişdir ki, bu şeirlərin müəyyən hissəsinin Nəsimiyə aid olması ehtimalı çoxdur. Lakin yalnız bir nüsxədə verilmiş bu şeirlərdə yarımçıq beytlər, dil və üslub xətaləri vardır. Başqa nüsxələrlə müqayisə edib şeirlərin əsl mətnini düzəltməyə mümkün olmadığı üçün onlar “Əlavələr” hissəsində verilmişdir. “Əlavələr” hissəsinə eyni zamanda ayrı-ayrı cümlə və məcmuələrdən toplanmış şeirlər də daxil edilmişdir. Bu şeirlərin çoxunda təxəllüs göstərilirsə də, bəziləri təxəllüssüz verilmiş, Nəsimiyə aid olması başlıqda qeyd edilmişdir. Tədqiqatçı göstərir ki, Nəsimi əsərlərinin elmi-tənqidi mətninin “Əlavələr” hissəsində verilmiş şeirlər gələcəkdə şairin başqa əlyazmaları aşkar edildikdən sonra düzəltməyə bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, C.Qəhrəmanov Nəsimi divanının elmi-tənqidi mətnini tərtib edərkən yalnız şairin şeiriyyətinə, əsərlərinin bədii xüsusiyyətlərinə, ideya və məzmununa fikir verməmiş, şairin Azərbaycan ədəbi dilindəki rolunu, dilimizin inkişafındakı mövqeyini, şeirlərindəki dil vahidlərini, onların müxtəlif dövrlərdə işlənmə xüsusiyyətlərini də diqqət mərkəzində saxlamışdır. Təsədüfi deyildir ki, alim 1970-ci ildə “Elm” nəşriyyatında 568 səhifə həcmində “Nəsimi divanının leksikası” adlı sanballı bir monoqrafiya çap etdirmişdir. Qeyd edək ki, həmin kitaba qədər filologiya elmimizdə dilimizin tarixi leksikasına dair ayrı-ayrı əsərlər meydana çıxsada, ayrılıqda götürülmüş heç bir yazılı abidənin tam sözlüyü tərtib edilməmişdi. Kitabın əvvəlində müəllif göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dili leksikasını dərinədən araşdırmaq üçün, ilk növbədə, dilimizdə işlənen, qədim dövrlərdən zəmanəmizə qədər gələn, müəyyən təsir nəticəsində dəyişikliyə məruz qalan, tarixi şəraitdə və ictimai amillər nəticəsində lüğətin passiv ehtiyat fonduna keçib arxaikləşən sözləri qeydə almaq, dil faktlarının təsvirini vermək lazımdır. Göründüyü kimi, dilimizin əsrlər

boyu inkişafını araşdırmaq üçün alim Nəsimi divanının dil vahidlərinin lüğətini tərtib etməklə buradakı sözlərdən tarixi bir sənəd kimi istifadə etmək qərarına gəlmişdir. Nəsimi divanındakı ayrı-ayrı dil vahidləri şairdən əvvəl, şairin əsərlərində və ondan sonra fərqli mənalara kəsb edə bilər. Bəzi sözlər sonradan ədəbi dildən çıxaraq dialektlərə keçə bilər. C.Qəhrəmanovun giriş və əsas hissə - sözlükdən ibarət "Nəsimi divanının leksikası" adlı monoqrafiyasında şairin divanında yer alan bütün dil vahidləri əlifba sırası ilə, ərəb və kiril qrafikası ilə əksini tapmış, müxtəlif lüğətlərdən istifadə edilməklə hər bir sözün mənalara verilmişdir. Bu sözlük Azərbaycan türkcəsinin yüz illər ərzində inkişafını bir güzgü kimi göstərməyə yardım edən ilk nümunə, tarixi leksika elminin həmin dövrdə ən böyük nailiyyətidir.

Müəllif Nəsimi əsərləri əsasında göstərir ki, XIV əsr klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dili bir tərəfdən, Azərbaycan canlı xalq dilinə, digər tərəfdən, klassik türk ədəbi abidələrinin dilinə əsaslanaraq inkişaf etmişdir. Burada klassik Şərqi, xüsusən İran poeziyasının təsirini də qeyd etmək lazımdır. Alim bildirir ki, Nəsimi dilinin söz ehtiyatı, əsərlərində işlətdiyi sözlərin kəmiyyəti və keyfiyyəti, zəngin lüğət xəzinəsi XIV-XV əsrlər Azərbaycan türkcəsinin səviyyəsini, ədəbi-bədii dilin imkanlarını, onun yayılma dairəsini, təsir qüvvəsini, orijinallığını və milli xüsusiyyətlərini, türkmənşəli sözlərin klassik üslubda yazılmış şeirdə tutduğu mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün əsaslı mənbələrdəndir. C.Qəhrəmanov kitabının giriş hissəsində yazır: "Azərbaycan ictimai fikir tarixində görkəmli yer tutan, onun inkişafında böyük rol oynayan Nəsimi öz əsərlərində işlətdiyi sözlərlə dilin zənginliyinin əsas meyarı olan fikir zənginliyinə xüsusi diqqət yetirmiş, sadə sözlə böyük bir ideyanı tərənnüm etmiş, sözlər vasitəsilə fikir incəliyini, məna çalarlığını, məzmun dərinliyini göstərə bilmişdir. Nəsiminin dili, eləcə də onun leksikası Azərbaycan ədəbi dilinin, xüsusilə onun bədii qolunun keçmiş olduğu altı əsrlik tarixi izləmək üçün zəngin material verir". Alimin tərtib etdiyi, Nəsiminin işlətdiyi iri həcmli leksik vahidlər sözlüyü bu deyilənləri əyani surətdə sübut etməkdədir.

Görkəmli tədqiqatçı Nəsimi əsərlərini müasir əlifbada da tərtib edərək geniş oxucu kütləsinə təqdim etmişdir.

Nəsiminin anadilli divanının elmi-tənqidi mətnini, leksik vahidlər sözlüyünü irihəcmli monoqrafiyalarda elm aləminə təqdim edən professor Cahangir Qəhrəmanov nəsimişünaslıq fəaliyyəti, qeyd etdiyimiz kimi, mətnşünaslıq və dilçilik elmlərinin qovşağında həyata keçirilmişdir. Alim bu əsərləri ilə ölkəmizdə linqvistik mətnşünaslığın inkişafına təkan vermiş, sonralar bu sahədə çalışan gənc tədqiqatçılara istiqamət vermişdir.

Paşa ƏLİOĞLU

